

MORFÉM

CAT[gramatika], CAT[morfologie]

ZÁKLADNÍ JEDNOTKA VNITŘNÍ STRUKTURY SLOVA, KTERÁ SPOJUJE URČITOU FORMU S URČITÝM VÝZNAMEM. **M.** jsou standardně identifikovány na základě principu opakovatelnosti. Podle něj určitá část formy slova reprezentuje **m.** tedy, opakuje-li se ve stejném významu i v jiném kontextu, tj. i u jiných slov. Podle tohoto principu lze např. slovo *lod'-stv-o* rozdělit na tři **m.**: /lod'/, /stv/ a /o/, protože forma /lod'/ se ve významu 'lod' opakuje i u jiných slov, jako např. u jména *lod'* n. u slovesa *na-lod-i-t*, forma /stv/ se ve významu 'soubor' opakuje i u slov jako *obyvatel-stv-o* n. *rostlin-stv-o* a forma /o/ se ve významu 'nenásobný subjekt' opakuje i u slov jako *měst-o* n. *piv-o*. Forma, která reprezentuje **m.** ve struktuře slova, se označuje jako DEF[morf][**morf**], a vztah mezi morfy jednoho **m.** se označuje jako alomorfie; viz ↑[alomorfie][alomorfie]. Význam **m.** se někdy označuje jako DEF[sémém][**sémém**] (tj. lexikální význam) a DEF[gramém][**gramém**] (tj. gramatický význam), přičemž gramémy jsou definovány pomocí gramatických rysů jako [Plurál] n. [Životnost]. **M.**, které vyjadřují více gramatických rysů zároveň, a mají tedy komplexní gramém, se označují jako *kumulativní m.* n. *portmanteau m.*; viz ↑[kumulativní morfém][kumulativní morfém].

M. se nejčastěji klasifikují podle jejich distribuce na volné **m.** (kořeny) a vázané **m.** (↑[afix][afixy]). Jako volné se označují **m.**, jejichž distribuce není principiálně omezena. To znamená jednak to, že volné **m.** mohou reprezentovat monomorfémová slova (např. *já* je zároveň **m.** a zároveň slovo), a také to, že mohou být součástí slov různých kategorií (např. kořen *kov* se objevuje uvnitř jména (*kov-ář*), adjektiva (*kov-ový*) i slovesa (*kov-at*)). Distribuce vázaných **m.** je naopak *vázána* na přítomnost jiného **m.** Vázané **m.** jsou tedy vždy součástí polymorfémových slov. Podle toho, kde jsou vázány vůči kořeni, se rozlišují čtyři základní typy vázaných **m.**: ↑[prefix][**prefix**] (*prefix*-kořen, v č. *vý-lov*), ↑[suffix][**suffix**] (kořen-*suffix*, v č. *lov-ec*), ↑[circumfix][**circumfix**] (*circum*-kořen-*fix*, v č. *sou-ostrov-í*) a DEF[infix][**infix**] (*ko-in-ře-fix-n*, v č. neexistuje).

Na pomezí mezi vázanými a volnými **m.** stojí ↑[klitikon][klitiky], jejichž distribuce je vázána syntakticky, a to buď na slovo určité syntaktické kategorie (*slovní klitiky*), n. na určitou pozici v syntaktické struktuře (*větné klitiky*); větné klitiky se někdy označují jako pohyblivé **m.** (Klitiky nicméně mohou být monomorfémové (*Ptal se, bude-li pršet*) n. vícemorfémové, nejčastěji bimorfémové (*by-ch*)).

Tradiční pojetí **m.** jako nejmenší jednotky gramatické struktury vychází ze strukturalistické koncepce jazykového znaku a z principu opakovatelnosti. Z tohoto pohledu existují dva typy „defektních“ **m.**: **m.** porušující princip opakovatelnosti a **m.** nemající žádnou formu. **M.**

porušující princip opakovatelnosti se označují jako DEF[cranberry morfém][**cranberry morfém**] podle angl. slova *cranberry* ‘brusinka’. U něho lze na základě principu opakovatelnosti identifikovat morfém s formou *berry* a významem ‘bobule’, který se opakuje i ve slovech jako *blueberry* ‘borůvka’, *blackberry* ‘ostružina’ n. *rasp* ‘malina’, které tvoří sémanticky podmnožinu ‘bobulí’. Pokud platí, že slova se beze zbytku skládají z **m.**, pak i zbylá forma *cran* musí mít status **m.**, i když je distribučně vázána jen na jeden kontext, kontext **m. berry**, na rozdíl od forem jako *blue*, *black* a *rasp*, které mají volnou distribuci. *Cranberry m.* tedy mají status ↑[hapax legomenon][hapax legomen]. Typickým příkladem *cranberry m.* v č. jsou formy, které následují po negacním prefixu u části tzv. *negativ tantum* jako např. *ne-kňub-a*, *ne-mehl-o* n. *ne-duž-iv-ý*. V č. lingvistice se *cranberry m.* někdy označuje jako DEF[reziduální morfém][**reziduální morfém**], viz BIB[][Slavíčková, 1967]).

Formálně defektní jsou tzv. DEF[nulový morfém][**nulové morfémy**], které mají určitý význam, ale nemají žádnou formu. Ve většině morfologických teorií, které připouštějí existenci nulových **m.**, jsou tyto **m.** omezeny jen na vázané **m.** (nulové mohou být jen afixy, ale ne kořeny). Nulové **m.** jsou tradičně identifikovány na základě kontrastu k jiným formám, které vyjadřují též význam, tedy na základě alomorfie. Např. u slova *žen* se předpokládá, že jeho strukturu tvoří dva morfémy *žen-Ø*: kořen s významem 'žena', jemuž odpovídá forma /žen/, a sufix realizující rysy [gen.pl.], který žádnou formu nemá. Nulový sufix je v tomto případě identifikován na základě kontrastu k sufixům *-í* a *-ů*, které jsou rovněž spojeny s rysy [gen.pl.] (*muž-ů, růž-í*).

Chápání **m.** jako základní jednotky gramatické struktury je spojeno především s americkou verzí strukturalismu, tzv. deskriptivismem (BIB[[Bloomfield, 1933]; BIB[[Hockett, 1947]; BIB[[Nida, 1949]; BIB[[Harris, 1951]). Vedle teorií, kde minimální jednotkou je **m.**, souhrnně se označují jako DEF[morpheme-based teorie][**morpheme-based teorie**], existují i teorie, pro něž je minimální strukturní jednotkou celé slovo (označují se souhrnně jako DEF[lexeme-based teorie][**lexeme-based teorie**] n. též DEF[word-and-paradigm teorie][word-and-paradigm teorie]); k tomu viz BIB[[Matthews (1974)] n. BIB[[Spencer (1991)]. Teorie pracující s **m.** se pak dále liší podle toho, jak přistupují k alomorfii, tedy jak chápou vztah mezi významem morfému a formou, jíž se tento význam realizuje; viz BIB[[Hockett (1954)] a jeho rozlišování mezi teoriemi typu *Item-and-Arrangement* a teoriemi typu *Item-and-Process*.

Lit.: ANDERSON, S. *A Morphous Morphology*, 1992; BLOOMFIELD, L. *Language*, 1933; HARRIS, Z. *Methods in Structural Linguistics*, 1951; HOCKETT, CH. Problems of Morphemic Analysis. *Lg* 23, 1947, 321–343; HOCKETT, CH. Two Models of Grammatical Description. *Wd* 10, 1954, 210–234; HOCKETT, CH. Linguistic Elements and Their Relations. *Lg* 37, 1961, 29–53; *MČ* 1, 1986; KOMÁREK, M. Zu den Begriffen Morphem – Morph – Allomorph. *WSJ* 21, 1975, 109–116; MATTHEWS, P. *Morphology*, 1974; NIDA, E. *The Descriptive Analysis of Words*, 1949; *PČM*, 1978; SKALIČKA, V. Asymetrický dualismus jazykových jednotek. *NŘ* 19, 1935, 296–303; SLAVÍČKOVÁ, E. Některé problem morfémové analýzy češtiny. *SaS* 28, 1967, 7–17; SLAVÍČKOVÁ, E. *Retrográdní morfemický slovník češtiny*, 1975; SPENCER, A. *Morphological Theory. An Introduction to Word Structure in Generative Grammar*, 1991.